

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЛІКУВАЛЬНО-ОЗДОРОВЧОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ (У ПОРІВНЯННІ З КРАЇНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ)

А. Ю. Парфіненко,

кандидат історичних наук, доцент

І. І. Волкова,

старший викладач

В. І. Щербина,

магістрант

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

viktoria.shcherbina94@gmail.com

Стаття присвячена виявленню проблем та перспектив розвитку лікувально-оздоровчого, SPA та WELLNESS туризму в Україні на основі проведення порівняльного аналізу з аналогічними ринками країн Центральної Європи. Для аналізу обрано такі країни Центральної Європи як Польща, Словаччина, Угорщина та Чехія, які є лідерами не тільки на європейському, але й на світовому ринку лікувально-оздоровчого туризму.

Стверджується, що лікувально-оздоровчий туризм є одним із перспективних напрямків розвитку туризму в Україні, чому сприяють наявні лікувальні ресурси та природні умови, що дуже схожі до європейських. У висновку сформульовано сучасні проблеми даного виду туризму в Україні та основні перспективні напрямки його розвитку.

Ключові слова: лікувально-оздоровчий туризм, wellness tourism, spa tourism, проблеми та перспективи розвитку лікувально-оздоровчого туризму.

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЛЕЧЕБНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНОГО ТУРИЗМА В УКРАИНЕ (В СРАВНЕНИИ СО СТРАНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЕВРОПЫ)

Статья посвящена выявлению проблем и перспектив развития лечебно-оздоровительного, SPA и WELLNESS туризма в Украине с помощью проведения сравнительного анализа с аналогичными рынками стран Центральной Европы. Для анализа выбраны такие страны Центральной Европы как Польша, Словакия, Венгрия и Чехия, которые являются лидерами не только на европейском, но и на мировом рынке лечебно-оздоровительного туризма.

Утверждается, что лечебно-оздоровительный туризм является одним из перспективных направлений развития туризма в Украине, чему способствуют имеющиеся лечебные ресурсы и природные условия, очень похожие на европейские. В выводах сформулированы современные проблемы данного вида туризма в Украине и основные перспективные направления его развития.

Ключевые слова: лечебно-оздоровительный туризм, wellness tourism, spa tourism, проблемы и перспективы развития лечебно-оздоровительного туризма.

PROBLEMS AND PROSPECTS OF SPA TOURISM DEVELOPMENT IN UKRAINE (IN COMPARISON WITH CENTRAL EUROPEAN COUNTRIES)

The article considers the identification of problems and prospects of health, spa and wellness tourism development in Ukraine through the comparative analysis with similar markets of Central Europe. The authors choose such countries as Poland, Slovakia, Hungary and Czech Republic, which are the leaders not only in European but also in the world spa tourism market. Available healing resources and natural conditions, which are similar to European ones, make spa tourism one of the promising kinds of Ukrainian tourism development. The article defines modern problems and main perspective directions of spa tourism development in Ukraine.

Key words: health tourism, spa tourism, wellness tourism, problems and prospects of spa tourism development.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день лікувально-оздоровчий туризм займає одне з провідних місць у туристичній галузі, адже значне збільшення прибутків жителів економічно розвинутих країн, розвиток транспортного сполучення, забруднення екології внаслідок індустріального розвитку та активна пропаганда здорового способу життя змушує багатьох шукати оздоровлення та відпочинок у інших, екологічно сприятливих регіонах. Лікувально-оздоровчий туризм базується на використанні природних ресурсів: мінеральних вод, лікувальних грязей і кліматичних умов, які у поєднанні один з одним здійснюють позитивний вплив на лікування різноманітних захворювань.

Європа є одним з центрів лікувально-оздоровчого туризму у світі, де інтенсивний розвиток курортів почався ще з XVIII століття. Такі країни як Польща, Словаччина, Угорщина та Чехія міцно закріпилися не тільки на європейському, але й на світовому ринку лікувально-оздоровчого туризму. Природні умови, ресурси, належна підтримка з боку держави, розвиток курортної інфраструктури, використання сучасних методів лікування, залучення іноземних інвестицій, активне просування національного туристичного продукту роблять свою справу – всесвітньо відомі курорти країн регіону приваблюють щороку сотні тисяч туристів.

Лікувально-оздоровчий туризм є одним із пріоритетних напрямків розвитку як іноземного, так і

внутрішнього туризму в Україні. Цьому сприяють потенційні та наявні в Україні лікувальні ресурси та природні умови, що дуже схожі до європейських країн – лідерів лікувально-оздоровчого туризму.

Україна має високий потенціал для розвитку лікувально-оздоровчого туризму, що має усі шанси створити вагомі передумови для його перетворення на дієвий чинник соціально-економічного розвитку України. Але матеріальна база лікувально-оздоровчого туризму, яка завжди була гордістю України, катастрофічно зменшується. Це супроводжується зниженням якості надання послуг. Спираючись на вищесказане, вивчення досвіду програм організації лікувально-оздоровчого туризму у країнах Центральної Європи є актуальним науково-практичним завданням, що заслуговує на всебічну увагу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Різні аспекти розвитку лікувально-оздоровчого туризму у країнах Європи та України знайшли відображення у роботах таких вітчизняних вчених як О.М. Вегітнев, І.І. Волкова, В.Ф. Казаков, М.П. Мальська, В.А. Набедрик, А.Ю. Парфіненко, В.І. Стафійчук, Р.І. Сухов, О.О. Федякін, Н.В. Фоменко, а також відображені у працях закордонних вчених Е. Кауфман, Х. Мюллера, Х. Нарштедт та інших.

Метою пропонованої публікації є виявлення проблем та перспектив розвитку лікувально-оздоровчого туризму в Україні на основі порівняльної характеристики з країнами Центральної Європи.

Виклад основного матеріалу. Аналіз відповідної наукової літератури засвідчує, що на сьогоднішній день немає єдиної думки щодо трактування поняття «лікувально-оздоровчий туризм». Вітчизняні науковці дають визначення лікувально-оздоровчого туризму з точки зору усталеної санаторно-курортної системи, яка збереглася ще з радянських часів. У західній науковій літературі найчастіше використовують такі поняття як «health tourism», «medical tourism», «wellness & spa tourism» [1, 4].

Наведені поняття є складовими західноєвропейської моделі лікувально-оздоровчого туризму. За цією моделлю туристи та відпочиваючі розміщуються у готелях (більшість з яких раніше були санаторіями), які відомі своїми професійними інноваціями та багатим досвідом в області медицини і відпочинку. Закордонна практика розуміння лікувально-оздоровчого туризму та його особливостей концентрує свою увагу на покращенні стану здоров'я,

яке є основним мотивом подорожі; гармонійному поєднанні медичних та інших оздоровчих послуг з послугами розваг та проведення дозвілля; особистій ініціативі туриста при формуванні програми перебування та лікування і відповідальності за надані послуги, їх загальний ефект.

У статті для виявлення проблем та перспектив розвитку лікувально-оздоровчого туризму в Україні було зроблено порівняльний аналіз з такими країнами Центральної Європи як Польща, Чехія, Угорщина та Словаччина. Ці країни є найближчими європейськими сусідами України, які надають послуги лікувально-оздоровчого туризму високої якості, що пояснюється наявністю сприятливих природних умов та ресурсів, а також відповідної інфраструктури.

Таким чином, було зроблено порівняльний аналіз за такими показниками:

- рейтинг туристичної та інвестиційної привабливості країн регіону та України;
- історія розвитку санаторно-курортної та лікувально-оздоровчої справи країн Центральної Європи та України;
- природні ресурси для функціонування лікувально-оздоровчої сфери;
- кількісні показники лікувально-оздоровчої діяльності;
- якісні показники діяльності найвідоміших курортів країн регіону та України.

Будь-який вид туризму є складовою цілого туристичного комплексу, який розвивається, виходячи з туристичної привабливості та конкурентоспроможності країни, а також її рейтингу на світовому туристичному ринку. За рейтингом туристичної конкурентоспроможності та привабливості, складеним Всесвітнім економічним форумом (ВЕФ) у 2013 році найвищий бал та місце серед досліджуваних країн отримала Чехія (31), на другому місці – Угорщина (39), Польща зайняла 42 місце і Словаччина була на 54 місці (табл. 1). Україна у 2013 році посіла загальну 76 сходинку серед 140 країн, представлених у звіті, і значно відстала за умовами для ведення бізнесу, проведення туристичної політики держави і культурними ресурсами [2]. Проте, за інфраструктурним показником наша країна знаходилась на одному рівні зі Словаччиною та Польщею.

У 2015 році найвищий бал та місце у рейтингу серед досліджуваних країн отримала Чехія (37), Угорщина – 41, Польща – 47 і Словаччина – 61.

Таблиця 1

Розподіл місць за рейтингом туристичної конкурентоспроможності країн регіону, 2013/2015 р.

Країна	Місце 13/15	Можливості для ведення бізнесу	Туристична політика держави	Інфраструктура	Природні та культурні ресурси
Польща	42/47	58/39	49/23	60/62	42/43
Чехія	31/37	37/31	28/14	35/35	47/63
Угорщина	39/41	49/33	26/2	47/48	71/62
Словаччина	54/61	60/44	43/58	64/66	53/67
Україна	76/-	71/-	60/-	68/-	91/-

Розроблено авторами за матеріалами: [2]

Україна до даного рейтингу у 2015 році не потрапила. Це пояснюється основною умовою ведення туристичної діяльності — безпекою, а на даний момент у нашій країні існує високий ризик, обумовлений політичною, економічною та військовою нестабільністю.

За 2016-2017 рр. ВЕФ представив звіт та рейтинг всесвітньої економічної конкурентоспроможності, який оцінював економічні можливості 138 країн для ведення бізнесу. За цим рейтингом Україна посіла 85 місце. Найбільш проблематичними факторами для ведення бізнесу у нашій країні назвали корупцію, політичну нестабільність, інфляцію, неефективну урядову бюрократію та доступ до фінансування. У той же час Чехія зайняла 31 сходинку, Польща — 36, Словаччина — 65, Угорщина — 69 [3].

Отже, на сьогоднішній день основною перешкодою для ведення будь-якого виду туристичної діяльності, у тому числі і лікувально-оздоровчого туризму, — є безпека перебування туристів на території країни, корупція, політична нестабільність, проблеми з веденням бізнесу та інвестиційною діяльністю.

Історія розвитку курортної справи як у країнах регіону, так і в Україні нараховує понад 500 років. За історичним аспектом заснування та розвиток курортів як України, так і країн регіону дуже схожий і співпадає у часі (табл. 2):

В Україні знаходиться 58 курортів (45 з яких — загальнодержавного і міжнародного значення), у той час як у Польщі — 43, Чехії — 33, Угорщині — 22 та у Словаччині — 18.

Найвідомішими чеськими курортами є Карлові Вари, Франтішкови Лазні, Маріанські Лазні, Яхимів, Лугачовіце; угорськими — Хевіз, Балатонфюред, Хайдусобосло, Парадфюред; словацькими — П'єштяни, Бардейов, Раєцке Тепліце, Смордакі; польськими — Криниця, Душнікі-Здруй, Велічка. Найвідомішими курортами України є Трускавець, Моршин, Нимирів (Львівська область); Сойми, Свалява, Кваси, Синяк (Закарпатська область); курорти Хмільник (Вінницька область), Миргород (Полтавська область), Бермінводи (Харківська область), Бердянськ, Кирилівка (Запорізька область), Гопрі, Генічеськ (Херсонська область), Одеса та ін.

Найбільша концентрація лікувально-оздоровчих закладів у регіоні зосереджена у районі Західних Карпат та їх відрогах. Польська бальнеологія представлена 9 видами мінеральних вод, чеська — 8, угорська — 7 і словацька — 6 видами. На території України мінеральні води є майже у кожній області (крім Чернівецької). Загалом в Україні представлено 8 з 9 типів лікувальних вод.

Грязелікування у країнах Центральної Європи представлено 2 видами лікувальних грязей (торф'яними і сульфідними муловими). Лікувальні пелоїди в Україні представлені 3 видами: торф'яними, сульфідними муловими та сопковими.

У країнах регіону кліматичні умови схожі до українських: помірно-континентальний клімат, що переходить у середземноморський на півдні. Окрім того, наша держава має вихід до 2 морів на відміну від Чехії, Угорщини, Словаччини, які взагалі не мають виходу до моря, а також Польщі, яка має вихід лише до відносно холодного Балтійського моря.

Найбільший відсоток кліматолікування у країнах досліджуваного регіону складає гірське, менше — рівнинне і приморське. В свою чергу орографічне різноманіття території України, а саме сприятливий помірно континентальний клімат лісів, лісостепу і степу, гірських і приморських місцевостей, унікальний мікроклімат соляних шахт створюють ідеальні умови для кліматолікування.

Можна сказати, що природні умови та ресурси, якими володіє Україна не поступаються тим, що мають досліджувані країни Центральної Європи, і повинні раціонально використовуватись для розбудови курортів та туристичної інфраструктури.

Лікувально-оздоровчий туризм у країнах Центральної Європи регулюється на державному рівні законами, нормативно-правовими актами та розпорядженнями Міністерств спорту та туризму, Міністерств охорони здоров'я, Міністерств закордонних справ, транспорту та регіонального розвитку, а також Національних фондів охорони здоров'я. Крім того, для моніторингу та контролю за лікувально-оздоровчими закладами функціонують спеціальні асоціації:

- Асоціація курортних гмін (Польща);

Таблиця 2

Періодизація розвитку курортної справи у країнах регіону та Україні

Період	Польща	Чехія	Угорщина	Словаччина	Україна
Зародження (XIV- XV ст.)		Карлові Вари (1370)	Хевіз (1328)		
Становлення (XVI - XVIII ст.)	Криниця	Франтішкови Лазні (1793)	Балатонфюред (1772)	Бардейов (1505), Раєцке Тепліце (1610), П'єштяни (1772)	Шкло (1576), Любінь Великий (1578), Лумшори (1631), Саки (1799)
Активний розквіт (XIX - XX ст.)	Велічка (1826), Рабка-Здруй (1953)	Маріанські Лазні (1808), Яхимів (1906)	Будапешт (1937), Хайдусобосло		Трускавець (1827), Одеса (1829), Бермінводи (1862), Моршин (1877), Миргород (1917), Хмільник (1934), Шаян (1958)

Розроблено авторами за матеріалами: [13,14,16]

- Союз лікувальних курортів Чеської Республіки, Чеський туристичний інформаційний центр;

- ПАТ «Угорський туризм», Угорська асоціація лікувального туризму;

- Асоціація спа-курортів Словаччини та ін.

Санаторно-курортна діяльність у нашій державі регулюється Законом України «Про курорти», чинною нормативно-правовою базою, яка регламентує її функціонування, раціональне і економічне використання природних лікувальних ресурсів та їх охорону, декларуючи доступність лікування для громадян усіх вікових груп, інвалідів, ветеранів війни та праці та ін. Але моніторинг природних лікувальних ресурсів і природних територій курортів в Україні практично не ведеться, на відміну від розглянутих країн, окрім тих курортів, на яких знаходяться підприємства ПрАТ «Укрпрофоздоровниця», яке здійснює спостереження за станом бальнеологічних ресурсів. Загалом, нашій країні не вистачає єдиного державного органа, який би повністю контролював ринок лікувально-оздоровчих послуг, а не якісь його окремі частини.

У країнах Центральної Європи існує можливість лікування та оздоровлення як за кошти Національних фондів охорони здоров'я, виплат за медичним страхуванням громадян, так і за власні кошти. В Україні, в свою чергу, отримати послуги з лікування та оздоровлення на сьогодні можна загалом тільки за свій коштів, що доволі дорого при поточному рівні цін і середньомісячній зарплаті, та скориставшись знижками від профспілкових організацій. Так, з 2015 року було відмінено фінансування лікування з боку Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності. Лікування в українських закладах на основі медичного страхування не користується попитом через неорганізовану систему страхування населення в цілому.

За кількісними показниками лікувально-оздоровчого туризму Україна також не поступа-

ється досліджуваним країнам Центральної Європи (табл. 3).

За кількістю лікувально-оздоровчих підприємств Україна випереджає країни регіону. Станом на 2015 рік у нашій країні нараховувалось 404 заклади, що менше ніж у цілому регіоні всього лише на 70 підприємств.

За 2015 рік в українських закладах пройшли лікування 651 943 чоловік, що більше у 2,1 рази, ніж у закладах Словаччини, але менше на 1,7% ніж в Угорщині; на 12,2% ніж в Польщі; на 12,3% ніж у Чехії (рис. 1).

Водночас, за кількістю іноземних туристів, що відпочивали з лікувально-оздоровчою метою, ми значно відстаємо від досліджуваних країн: від Чехії – у 13,1 рази, від Угорщини – у 11,2 рази, від Словаччини – у 2,6 рази, та від Польщі – у 1,6 рази.

За лікувально-оздоровчу діяльність Україна отримала дохід у 9 507 504 у.о., в той час як Польща отримала 28 127 989 у.о. І хоча наша країна, і сусідня Польща мають найнижчі показники кількості іноземних туристів, які відпочивали з лікувально-оздоровчою метою, та все ж, завдяки обслуговуванню

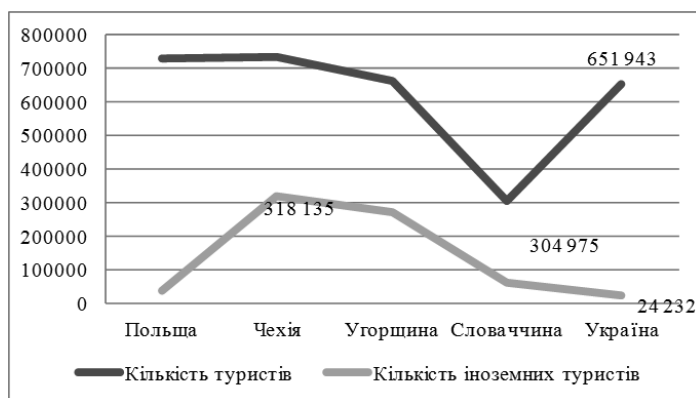

Рис. 1. Співвідношення кількості туристів, які скористались лікувально-оздоровчими послугами, у країнах Центральної Європи та Україні (тис. чол.).

Розроблено авторами за матеріалами: [7,9,10,11,12]

Таблиця 3

Основні кількісні показники лікувально-оздоровчої (л-о.) діяльності країн Центральної Європи та України (2015 р.)

Показник	Центральна Європа				Україна
	Польща	Чехія	Угорщина	Словаччина	
Кількість л-о. курортів	43	33	22	18	58
Кількість л-о. підприємств, од.	250	88	35	101	404
Кількість ліжко-місць	43 925	22 504	12 420	13 142	95 360
Кількість туристів, які відпочивали з л-о. метою, у т.ч:					
- кількість іноземних туристів, осіб	39 332	318 135	272 000	63 271	24 232
Кількість туро-ночей	9 735 899	6 646 924	2 223 000	2 612 785	11 995 598
Доходи від л-о. діяльності, у.о	28 127 989	3 526 463	1 614 440	1 909 725	9 507 504

Розроблено авторами за матеріалами: [7,10,11,12,13]

туристів-резидентів отримують найбільші доходи серед досліджуваних країн за лікувально-туристичну діяльність.

Що стосується якісної характеристики закладів лікування та оздоровлення, то для порівняння візьмемо найвідоміші курорти країн регіону та міжнародний український курорт Трускавець (Львівська область) (табл. 4).

На території українського Трускавця розташовано 35 лікувально-оздоровчих закладів. За кількістю закладів Трускавець випереджає курорти П'єштяни (Словаччина), Хевіз (Угорщина) і Криниця (Польща) і трохи відстає від курорту Карлові Вари (Чехія) (див. табл. 4). За профілем лікування Трускавець схожий до курорту Карлові Вари. Середні ціни на проживання у Трускавці нижчі за перебування у закладах країн Центральної Європи. Вони коливаються від 24 у.о. у низький сезон до 88 у.о. у високий сезон за 1 людину за 1 ніч. Для порівняння: середні ціни на проживання у країнах регіону починаються

від 33 у.о. у низький сезон і закінчуються 320 у.о. у високий сезон за 1 людину за 1 ніч (рис. 2).

Крім того, за невисоку ціну для гостей, окрім проживання у санаторіях та готелях, пропонують додатково лікування, у той час як лікувальні процедури у досліджених країнах Центральної Європи оплачуються додатково.

Оскільки мінімальний термін лікування в Україні становить 12 днів, то виходячи з того, що вартість лікування складатиме від 288 у.о. за 1 людину, не кожен українець зможе собі це дозволити. Адже середньомісячна зарплата українця складає приблизно 203 у.о. Тому лікування популярне тільки серед заможних категорій суспільства. Для порівняння: середньомісячна зарплата у Польщі – 815 у.о., у Чехії – 863 у.о., у Словаччині – 828 у.о. і в Угорщині – 531 у.о. [8]

У цих країнах місцеві туристи можуть дозволити собі лікування та оздоровлення як на вихідних, так і протягом більш тривалого проміжку часу.

Таблиця 4

Основні якісні показники лікувально-туристичної діяльності найвідоміших курортів регіону та України

Показник	Центральна Європа				Трускавець (Україна)
	Криниця (Польща)	Карлові Вари (Чехія)	Хевіз (Угорщина)	П'єштяни (Словаччина)	
Кількість закладів за категорійністю, у т.ч:	16	43	8	6	35
2*	-	-	-	2	-
3*	1	11	4	1	4
4*	5	30	4	2	4
5*	-	2	-	1	2
санаторії	9	-	-	-	15
без категорії	1	-	-	-	10
Основний профіль лікування	кровоносна, дихальна, сечостатева система, загальне оздоровлення	шлунково-кишковий тракт, порушення обміну речовин, цукровий діабет	опорно-руховий апарат, гінекологія	опорно-руховий апарат, периферична нервова система	шлунково-кишковий тракт, сечостатева система, порушення обміну речовин
Середні ціни на проживання	від 33 до 92 у.о./люд./ніч	від 77 до 320 у.о./люд./ніч	від 50 до 110 у.о./люд./ніч	від 62 до 135 у.о./люд./ніч	від 24 до 88 у.о./люд./ніч

Розроблено авторами за матеріалами: [12,13,16,17,18]

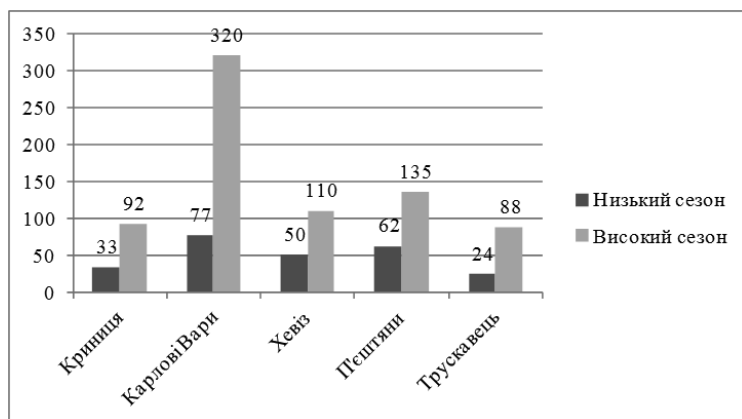

Рис. 2. Середні ціни на проживання у закладах курортів у низький та високий сезони, у.о.

Розроблено авторами за матеріалами: [14,15,16,17,18]

Не дивлячись на те, що у Трускавці більша частина закладів – санаторії, але вони пропонують харчування за системою «шведський стіл», що нагадує харчування на європейських курортах. Проте, у більшості лікувально-оздоровчих закладів України гостям пропонується фіксоване харчування, яке не передбачає вибору страв.

Висновки. Порівняльна характеристика ринку лікувально-оздоровчих послуг України та країн Центральної Європи свідчить про те, що вітчизняний ринок має свої проблеми. І хоча за кількісними показниками діяльності Україна не поступається досліджуваним країнам, проте ми можемо

перейняти їх досвід організації лікувально-оздоровчого туризму шляхом створення єдиного органу контролю, моніторингу та підтримки курортів та підприємств. Потрібно створити законодавчі та нормативні акти, які б виключали суперечності щодо трактування терміну «лікувально-оздоровчого туризму» та його основних понять. Важливо акцентувати увагу на реконструкції старих закладів та зведенні нових, готельного типу, а також переобладнанні номерів на одно- та двомісні. Створення та розвиток додаткової інфраструктури для проведення вільного часу сприятиме більш тривалому перебуванню на курортах, а ретельніша підготовка медичного персоналу вузької спеціалізації зі знанням

декількох мов вплине на підвищення рівня якості обслуговування та ін.

Саме спираючись на можливості використання досвіду країн Центральної Європи, серед перспективних напрямків розвитку лікувально-оздоровчого туризму в Україні можна виділити привабливості інвестицій у даний ринок, поліпшення державно-приватного партнерства, зведення нових закладів та повне переоснащення старих, вдосконалення та популяризацію системи медичного страхування населення, рекламну діяльність з просування лікувально-оздоровчого продукту та створення санаторно-курортного бренду.

Література:

1. Muller H. and Lanz Kauffman E. Wellness tourism: market analysis of a special health tourism segment and implications for the hotel industry // *Journal of Vacation Marketing*, 2001. № 7 (1). P. 5-17.
2. The Travel & Tourism Competitiveness Report 2015 / World Economic Forum. — Geneva, Switzerland 2015. — 525 p.
3. The Global Competitiveness Report 2016-2017 / World Economic Forum. — Geneva, Switzerland 2016. — 383 p.
4. UNSD and UNWTO. International Recommendations for Tourism Statistics, 2008 (IRTS 2008). ST/ESA/STAT/SER.M/83/Rev.1. UN Department of Economic and Social Affairs Statistics Division and UNWTO. Madrid, New York, 2008.
5. Парфіненко А. Ю. Міжнародний туризм в Україні: геополітичні аспекти глобального явища / А. Парфіненко // *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. — 2015. — Вип. 126. — Ч. 1. — С. 12–23.
6. Парфіненко А. Ю. Туристичне країнознавство : підруч. / А. Ю. Парфіненко, В. І. Сідоров, О. О. Любіцева. - 2-ге вид., перероб. і доповн. — Київ: Знання, 2015. - 551 с.
7. Колективні засоби розміщування у 2015 році. Статистичний бюлетень. — Державна служба статистики України, 2016. — 200 с.
8. Rankings by Country of Average Monthly Salary. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.numbeo.com/cost-of-living/country_price_rankings.
9. Головне управління статистики у Республіці Польща. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.stat.gov.pl>.
10. Офіційний сайт Міністерства транспорту, будівництва і регіонального розвитку Словаччини. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.telecom.gov.sk>.
11. Офіційний сайт Інституту інформації та статистики охорони здоров'я Чеської Республіки. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.uzis.cz>.
12. Офіційний сайт ПАТ «Угорський туризм». — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.gotohungary.com>.
13. Офіційний сайт Союзу лікувальних курортів Чеської Республіки. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.lecebne-lazne.cz>.
14. Національний туристичний портал Польщі. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.polscha.travel>.
15. Офіційний сайт туроператора по Словаччині «Перікон Європа Тур». — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.go2slovakia.eu>.
16. Інтернет-проект «Санаторії та курорти України». — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.sanikur.com>.
17. Туристичний портал «Truskavets Travel». — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.truskavets.travel>.
18. Онлайн-бронювання санаторіїв та спа-готелів Європи. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.sanatoriums.com>.